

Gołota, Janusz

Próby przewycięzania zapóźnień urbanizacyjnych w miastach północno-wschodniego Mazowsza w okresie międzywojennym

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 18, 71-84

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Gołota *

Próby przewyżczenia zapóźnień urbanizacyjnych w miastach północno wschodniego Mazowsza w okresie międzywojennym

Miasta północno wschodniego Mazowsza u progu niepodległości charakteryzowało zapóźnienie urbanizacyjne w porównaniu z terenami Mazowsza południowo zachodniego nie mówiąc o terenach byłego zaboru pruskiego. Ambicją społeczności lokalnych działających na fali euforii niepodległościowej stało się zniwelowanie dystansu cywilizacyjnego straconego w XIX wieku. Na ile skuteczne okazały się te działania?

Mimo iż synteza dziejów Mazowsza dopiero powstaje literatura monograficzna dziejów tej krainy historycznej jest dość bogata - wśród niej znajdują się wyniki badań etnograficznych i historycznych, przede wszystkim Oskara Kolberga, Ludwika Krzywickiego, Aleksandra Geysztora, Henryka Samsonowicza, Józefa Kazimierskiego, Mariana Pokropka, Witolda Jemielitego, Aleksandra Kociszewskiego, Ryszarda Juszkiewicza, Andrzeja Zahorskiego, Stanisława Herbsta, Ryszarda Kołodziejczyka, Janusza Szczepańskiego, Andrzeja Stawarza.

Granice omawianego obszaru.

Określenie historycznych granic Mazowsza budzi wątpliwości ze względu na wytyczanie podziałów administracyjnych w różnym czasie ze względu na doraźne względy polityczne czy gospodarcze. Za przykład niech posłuży fakt, że do województwa ze stolicą w Warszawie należał swego czasu Włocławek, obecnie Radom.

W oparciu o ustalenia m. in. Oskara Kolberga Aleksandra Geysztora¹, Henryka Samsonowicza, Adama Koseskiego, Józefa Kazimierskiego, Mariana Pokropka, Witolda Jemielitego, Mazowsze północno- wschodnie, można widzieć na obszarze zamkniętym rzekami Wkrą, Narwią, Bugiem, była granicą między Królestwem a okręgiem białostockim, Biebrzą /choć za Biebrzą pozostaje Tykocin i Rajgród/ i na północy w zasadzie jedną z najtrwalszych granic między ziemiami Mazowsza a terenami międzywojennych Prus Wschodnich. Używając typologii Kolberga mówić można w zasadzie o Mazowszu Starym /Kolberg na Mazowszu Starym widział Płock/. W odniesieniu do podziału administracyjnego z XVII wieku omawiane tereny obej-

mowały: ziemię zawkrzeńską, ciechanowską, różańską, wiską, łomżyńską, a w okresie międzywojennych północno-wschodnią część województwa warszawskiego i zachodnią białostockiego,

Rodzi się pytanie czy omawiany region w omawianym czasie jest zwarty, ma cechy specyficzne, co wyróżnia go spośród innych, czy łączy go wspólna kultura materialna i duchowa, sposób życia, poczucie więzi, zwartość gospodarcza, fizjografia, wspólna przeszłość, tradycja. Zaryzykować można twierdzenie, że jest to niestety teren wyalienowany, odrzucony i zapomniany, peryferie nie tylko kraju ale i Mazowsza, potwierdzający gospodarczą dwudzielność tej krainy po prawym i lewym brzegu Wisły.

Ludność

Ludność miast i miasteczek mazowieckich 1913-1921

Miasto, Miasteczko	1913 r.					1921 r.			% wzrostu między liczbą ludności w 1921 r. a 1913 r.	
	Ogół em	Polac y	%	Żydzi	Nie mc y	Ros jani e	Ogół em	Żyd zi		%
Brok	2886	1752	60,7	1134	-	-	2653	873	32,9	-
Chorzele	5179	2614	50,5	2520	-	45	2454	928	38,2	23,7
Ciechanów	9911	3933	39,7	5821	8	150	11977	4403	36,8	16,3
Grajewo	7665	2566	38,5	4369	-	730	7346	2834	38,6	21,8
Kolno	6641	2829	42,6	3693	15	104	4494	2116	49,3	17,6
Lipno	7762	3770	48,6	3056	827	109	8467	2443	28,9	56,5
Łomża	26726	12654	47,3	12058	49	1951	22014	9131	41,5	13,8
Maków M.	7149	1795	25,1	5247	49	58	6198	3369	54,4	6,9
Mława	18218	9838	54,0	8050	27	268	17003	5923	34,8	15,3
Nasielsk	6678	2003	30,0	4661	-	14	5030	2691	53,8	19,4
Nowogród	3171	1712	54,0	-	-	-	1856	514	27,7	26,6
Ostrołęka	13564	5905	43,5	7299	15	237	9145	3352	36,7	45,9
Ostrów M.	13502	5418	40,1	7681	75	323	13425	6812	50,7	24,8
Płock	29013	16851	58,1	12100	866	1256	25752	7352	28,5	28,1
Płońsk	14710	5521	37,5	9007	-	182	9220	4460	48,4	12,9
Przasnysz	10579	5108	48,3	5224	2	224	6001	2158	36,0	31,6
Pułtusk	16248	8199	50,4	7445	247	357	13504	5919	43,8	14,7
Raciąż	3826	2355	61,6	-	-	-	4513	1682	37,3	6,1
Różan	5609	2484	44,3	2988	87	50	3285	1646	50,1	29,5
Rypin	6266	2893	46,2	3019	275	79	7234	2791	38,6	15,4
Serock	5331	2691	50,5	2622	5	13	4694	2295	48,9	15,4
Sierpc	8588	3982	46,4	4314	194	98	6722	2861	42,6	49,5
Szczuczyn	5330	1543	29,0	3657	11	119	4502	2506	55,6	13,7
Wyszaków	5403	2776	51,4	2593	19	66	9084	4412	48,6	18,5
Wyszogród	4871	1257	26,2	3396	173	27	4297	2465	57,5	5,9
Zakroczym	7982	3618	45,3	4270	41	52	4896	1865	38,1	24,4
Zambrów	4388	1710	39,0	-	-	-	6160	3216	52,2	-
Żuromin	6015	4107	68,3	1896	-	12	3962	1902	48,0	6,0

Przyczyny zapóźnień

Na przyczyny zapóźnień na Mazowszu wskazywał Stanisław Russocki wymieniając w przeszłości historycznej: słabość i ubóstwo rycerstwa potem szlachty, odporność na wpływy zachodu, zapóźnioną kolonizację, brak wielkich majątków ziemskich na północno - wschodnim Mazowszu, powolne wkraczanie struktur kościelnych, słabość gleb, która nie przyciągała kolonistów z zachodniej Europy².

Kontynuując ten wątek można dodatkowo wskazać na inne czynniki dekonjunktury gospodarczej Mazowsza północno wschodniego: brak bogactw naturalnych, słabość kapitału wewnętrznego, brak kapitałów prywatnych, /jak np. w Ozorkowie/, brak zainteresowania ze strony inwestorów zewnętrznych /jak np. w Żyrardowie/, brak innych dobrodziejstw jak np warunków wodoleczniczych w Konstancinie czy Otwocku. Koniunkturze gospodarczej nie sprzyjała rachityczna działalność polskich i odrębnych żydowskich instytucji finansowych takich, jak banki spółdzielcze, komunalne kasy oszczędności, kasy pożyczkowo - oszczędnościowe, które służyły raczej drobnym groszorbom niż działalności inwestycyjnej. Kolejnym czynnikiem urbanistycznie destrukcyjnym była niska chłonność rynku wewnętrznego ze względu na biedę okolicznych wsi. W zasadzie występowały gleby małourodzajne z wyjątkiem Ciechanowa i obszarów na zachód od linii wyznaczonej przez Orzyc, Narew, Wisłę. W tej sytuacji miasta o charakterze półrolniczym i rzemieślniczo handlowym pełniły skromną rolę usługowo - handlową dla przyległych rolniczych obszarów, nie istniał przemysł wielkofabryczny. Wąski rynek pracy w mieście nie pozwalał na przyjmowanie przybyszów ze wsi, przejście do miasta na nieokreślony byt wcale nie nobilitowało społecznie.

Wskazując na skromne naturalne atuty tych ziem wyliczyć można tylko zalesienie zwłaszcza w odniesieniu do Puszczy Zielonej, trochę gliny, piasku żwiru, torfu.

Dysproporcje w rozwoju gospodarczym miast północno wschodniego Mazowsza i pozostałych ziem polskich pogłębiły zniszczenia wojenne spowodowane reperkusjami walk w Prusach Wschodnich w 1914 roku lub przemieszczaniem się frontu w 1915 roku i w 1920 roku, które oszczędziły np. Wielkopolskę, Pomorze. Jedne miasta mazowieckie ucierpiały w mniejszym stopniu jak np. Zambrów, nawet Łomża inne znacząco jak Kolno czy Ostrołęka

Krajowe ponadregionalne przedsięwzięcia gospodarcze.

W okresie międzywojennym tereny północno - wschodniego Mazowsza znalazły się również poza strategicznymi celami inwestycyjnymi państwa. W zasadzie pojawiły się nieliczne plany nakręcania koniunktury. Jeden z nich miał wyraźnie charakter doraźnie agitacyjny, mam tu na myśli projekty okolo plebiscytowe oparte o centralną dyrektywę rządu polskiego w sprawie gospodarczej promocji pogranicza. Programy opracowywane przez samorządy czy powstające organizacje zakładały uruchomienie wytwórni materiałów budowlanych, tartaków, betoniarni, składnic materiałów budowlanych, odbudowę nieruchomości, budowę dróg bitych, budowę kolejki wąskotorowej³, przeprowadzenie kanalizacji i instalacji wodociągowej. Oczywiście takie były założenia i reklama. Praktyka przedstawiała się różnie - powodzeniu jednych przedsięwzięć towarzyszyły trudności w innych działaniach, takie jak opieszałość, brak materiałów, biurokracja, drożyzna. Zasadniczą przyczyną inercji wynikała z braku środków na tak szeroko zakrojoną akcję gospodarczą.

Zakładano jednak rządowe składnice materiałów budowlanych m. in. w Wysokim Mazowieckim, Szepietowie, Łomży, Kolnie, Śniadowie, Szczuczynie, Grajewie, Rajgrodzie, Piątnicy. Powstawały prywatne: zakład handlu budowlanego w Łomży, Zambrowie, tartaki w Nowogrodzie, Łomży, Ostrołęce, Łysych, Jedwabnem, Wiźnie, cegielnie w Piątnicy, Zambrowie, Borkowie Szczepankowie, Mątwy Rutkach, Kadzidle, Dylewie, dachownicznia w Nowogrodzie, betoniarnia w Dębowie. W Łomży powołano przedsiębiorstwo budowy domów i baraków⁴.

Jeszcze w czasie zaborów oczywistym czynnikiem sprzyjającym urbanizacji stała się kolej. Przykładem utrzymania historycznego znaczenia miasta w oparciu o kolej jest Ciechanów, obok Płocka jedno z najstarszych i dominujących miast Mazowsza. Kolej Nadwiślańska przyspieszyła rozwój przemysłu tego miasta w tym cukrowni, cegielni, garbarni, browarów. Szczególnym przykładem awansu jest Mława z przygraniczną stacją kolejową poza licznymi zakładami szczycąca się dwoma hotelami. Podobny industrializacyjny wpływ miała Kolej Petersburska przebiegająca na południowych obrzeżach omawianego terenu, za przykład niech posłuży Tłuszcz, czy Kolej Nadnarwiańska, która sprzyjała rozwojowi Wyszkowa. Kolej ułatwiała dowóz wyrobów rzemieślniczych i płodów rolnych do Warszawy, a węzły kolejow stanowiły ważne zakłady przemysłowe w miasteczkach mazowieckich. Rozbudowa kolei sprzyjająca rozwojowi miast leżących przy trakcjach osłabiała dawnych potentatów żeglugi śródlądowej takich jak chociażby Nur,

Wizna, Nowogród. W czasie I wojny światowej i w okresie międzywojennym kontynuowano rozbudowę wąskotorowych linii kolejowych nadrabiając historyczne zapóźnienia w stosunku do sąsiadujących ziem z byłego zaboru pruskiego. Tory kolejowe połączyły Maków Maz. z Mławą /1916 - 1917/, Mławę z Przasnyszem /1915/, Ostrołękę z Kolnem, Nasielsk z Pultuskim. Linię kolejową wąskotorową Ciechanów Pałuki i Ciechanów Grudusk wybudowała cukrownia i przekazała PKP. Ważnym przedsięwzięciem inwestycyjnym stały się linie kolejowe normalnotorowe. W latach 1924 - 1934 przebudowano wąskotorówkę z czasów okupacji niemieckiej traktacji Nasielsk - Sierpc. W 1925 roku zbudowano linię Kutno - Płock, którą w 1934 roku przedłużono do Sierpca.

Niedogodność komunikacyjną stanowił fakt budowania przez Rosjan jeszcze w czasie zaborów linii kolejowych na północnym nadgranicznym Mazowszu w oparciu o względy strategiczne, w efekcie czego stacje kolejowe w odróżnieniu od większości miast w zaborze pruskim pozostały oddalone od centrum np. w Ostrołęce, Mławie, czy w mniejszej odległości w Ciechanowie. Poważny zamysł budowy linii kolejowej mieścił się w etatystycznej polityce gospodarczej ministra Eugeniusza Kwiatkowskiego. Zakładał on połączenie Wilna z Toruniem, poprzez budowę odcinka Łapy - Sierpc, który dla omawianych terenów stanowiłby namiastkę COP-u.

Próba działań proinwestycyjnych regionu to również centralnie sterowane wysiłki ożywienia przemysłu ludowego: wikliniarstwa, koszykarstwa, tkactwa, garncarstwa ale i drobnego przemysłu budowlanego: cegielni, betoniarni czy rolnoprzetwórczego: browarnictwa, cukrownictwa, młynarstwa.

Efekty przynosiła działalność gospodarcza prywatnych przedsiębiorców. Lokalnie, gdzie natura łaskawiej obdarzyła tereny glebami bardziej urodzajnymi pojawiły się rośliny przemysłowe, a w konsekwencji zakład przetwórczy, osada i miasto. Jaskrawym przykładem jest Głinojeck. Do 1859 roku była to podręcznikowa zapadła wieś w ziemi zawkrzeńskiej. W 1859 roku spółka ziemiańska wzniosła cukrownię Izabelin, przy niej rozwijała się osada robotnicza, w okresie międzywojennym Głinojeck należał do gminy Młock, pod koniec lat siedemdziesiątych powstała jedna z największych cukrowni „Głinojeck” w 1993 roku miasto otrzymało prawa miejskie. Zaplecze glebowe sprzyjało rozwojowi Ciechanowa. Egzemplifikując wypowiedź Stanisława Russockiego, można wskazać na wyjątkowość inwestycyjnego zaistnienia Krasieńskich w okolicach Ciechanowa, Krasnego, Opinogóry. Powstawały również zakłady wytwórcze cegielnie, młyny, garbarnie, browary, olejarnie, betoniarnie, tartaki, kaszarnie, greplarnie, farbiarnie, wytwór-

nie maszyn rolniczych, przędzalnie, mleczarnie. Były to zakłady małe np. w Mławie w 30 zakładach rzemieślniczych zatrudnionych było 54 robotników. Ale w Łomży w 41 zakładach przemysłowych oraz w ponad 250 warsztatach rzemieślniczych zatrudniano 4300 osób.

Generalnie dominowały jednoosobowe zakłady rzemieślnicze w miastach mazowieckich funkcjonowało po 150 - 200 warsztatów. Wytwarzano tylko na potrzeby lokalne bez produkcji dla terenów odleglejszych nie mówiąc o eksporcie. Ponadregionalny charakter posiadały nieliczne zakłady specyficzne, jak np. fabryka octu czy dwie fabryki mydła - w Mławie, nasycalnia podkładów kolejowych, fabryka octu, fabryka gilz papierosowych - w Ostrowi, spółdzielcza fabryka odlewów żelaznych produkująca płyty kuchenne „ze szmelcu” - w Kolnie, fabryka waty Hubermana, fabryka narzędzi rolniczych, odlewnia żeliwa M. Orłowskiego - w Łomży, duża mleczarnia w Zambrowie.

Podobnie w handlu dominowała drobnica, nieliczne hurtownie obsługiwały tylko potrzeby lokalne. W miastach powiatowych liczących około do 10 tysięcy mieszkańców prowadziło działalność handlową po około 200 sklepów.

Zakłady przemysłowe jak i rzemieślnicze należały zarówno do Polaków jak i Żydów. Za przykład niech posłuży rejon Ostrołęki. Z oszacowanej przez Józefa Garcarczyka na 150 osób grupy szewców zamieszkujących Ostrołękę 70 to Żydzi, w Goworowie 50 szewców - prawie samych Żydów, w Myszyńcu 30 szewców, w tym 20 Żydów w Czerwinie 15 szewców, w tym 10 Żydów. Większość krawców z Ostrołęki, Myszyńca, a w wypadku Goworowa prawie wszyscy byli pochodzenia żydowskiego. Kowali w Ostrołęce 30 w tym 10 Żydów, 5 powroźników w Ostrołęce -wszyscy Żydzi 5.

Poza tym własnością Żydów były olejarnie, gręplarnie, tartaki młyny w Ostrołęce, Czerwinie, Troszynie, Myszyńcu, Goworowie, 2 cegielnie Ostrołęce Wojciechowicach,.

Podobnie w handlu silną pozycję zajmowali Żydzi. Np. w Ostrołęce z 257 odnotowanych w rejestrze handlowym Sądu Okręgowego w Łomży roku placówek handlowych istniejących w latach 1928 - 1930 na terenie powiatu ostrołęckiego 142 należało do Żydów a 115 do Polaków, z czego w Ostrołęce do Żydów należało 85 placówek a do Polaków 41.

Żydzi dominowali w takich branżach handlowych, jak odzież, tkaniny, narzędzia, galanteria, obuwnictwo. Polacy częściej prowadzili sklepy „spożywcze i kolonialne”, alkoholowe, apteki. Do Polaków częściej należały jadłodajnie, restauracje, a dość liczne herbaciarnie do Żydów. Żydzi prowadzili piekarnie. Np. w Myszyńcu w 1931 roku na 9 piekarni tylko dwie należało

do Polaków. Żydzi prowadzili sklepy z artykułami przemysłowymi: sprzedaż naczyń, szkła, żelaza, produktów naftowych, artykułów budowlanych, oraz sklepiki wielobranżowe. Ale sprzedawali również narzędzia rolnicze np, w Goworowie, maszyny do szycia w Myszyncu, instrumenty muzyczne, zegarki, prowadzili księgarnie. Specjalnością Żydów był też skup surowców wtórnych szczeciny, skór surowych, włosia końskiego ale i w dużych ilościach zboża. Częściej Żydzi niż Polacy posiadali hurtownie. Byli też właścicielami środków komunikacji zbiorowej.

Specjalnością żydowską było wszelkiego rodzaju pośrednictwo, skup prefabrykatów zwłaszcza wyrobów tkackich i sprzedaż wyrobów przemysłowych gotowych tkanin, artykułów gospodarstwa domowego.

Miejsce w hierarchii administracji państwowej, samorządowej i kościelnej.

Oczywiście większe szanse rozwoju miały miasta powiatowe będące siedzibą administracji państwowej i samorządowej oraz powiatowych struktur stowarzyszeń, związków i instytucji, ściągające inteligencję i przedsiębiorców. Odzyskanie niepodległości rokowało nadzieję byłych miast na rewindykację utraconych w czasie zaborów praw miejskich, co swego czasu po powstaniu odczytywano jako wyraz carskich represji. Część miasteczek, które utraciły prawa miejskie i jednocześnie uległy degradacji ekonomicznej pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku - w okresie międzywojennym wivatowało ich powrót.

	Pierwsze nadanie prawa miejskiego	Utrata praw miejskich	Ponowne nadanie praw miejskich
1. Brok	1501	1869	1922
2. Chorzele	1542	1869	1919
3. Grajewo	1540	1870	1919
4. Nowogród	1427	1870	1918
5. Raciąż	1425	1869	1922
6. Różan	1378	1869	1919
7. Serock	1417	1869	1919
8. Wyszaków	1501	1869	1919
9. Zambrów	1430	1870	1919
10. Żuromin	1767	1869	1925
11. Stawiski	1698-1702	1870	1919
12. Wysokie Maz.	1503	1870	1919

Niektóre miasta odzyskały prawa miejskie dopiero w okresie powojennym, np.: Skępe - 1997, Myszyniec - 1993, Drobin - 1994. Pozostałe nie odzyskały już prawa miejskiego wśród nich dawne świetności Nur /poza omawianym terenem/ Wizna oraz, Śniadowo, Nowe Miasto, Krasnosielc.

Natomiast Łomża jest przykładem miasta, gdzie urbanizacji sprzyjało powołanie kurii biskupiej.

Rola stacjonującego wojska

Zamówienia dla wojska stanowiły pożądany kąsek dla miejscowych dostawców a stacjonujące wojsko ożywiało koniunkturę. W Ostrowi stacjonował 18 pułk artylerii konnej, w Komorowie 71 pułk piechoty od 1926 roku szkoła podchorążych piechoty jedyna tego rodzaju w całej Rzeczypospolitej, w Zambrowie koszary dla dwóch pułków piechoty⁶. duży garnizon i wojskowy poligon w Czerwonym Borze /piechota, saperzy, lotnictwo, z dowództwem dywizji piechoty/, 11 pułk ułanów w Ciechanowie, 13 pułk piechoty w Pułtusku, 5. pułk ułanów zaślaskich i 12 dywizjon artylerii konnej w Ostrołęce.

Wysiłek i działalność gospodarcza władz miejskich

Ogromną rolę w rozbudowie miast odgrywały samorzady. Oczywiście pierwsze przyjęte przez magistraty zadanie stanowiła odbudowa ze zniszczeń wojennych,

Na samorządowy miejski pakiet inwestycyjny składały się elektrownie, łaźnie, gazyfikacja, kanalizacja, wodociągi, roboty brukarskie. Ambicją miast były też zakłady komunalne: masarnie, rzeźnie.

Z nowych inicjatyw na pierwszym miejscu znalazła się elektryfikacja, zapoczątkowana już w czasie I wojny światowej. Elektryfikowały się wszystkie miasta powiatowe i to w czasie przed kryzysem gospodarczym.

Pojawiły się też nowe budowle niekiedy okazałe. Siedziby urzędów, chociażby ratusz w Ostrowi, dworzec kolejowy w Łomży, nadbudowany gmach sądu okręgowego w Łomży, adaptowane budynki w Płońsku. Inne obiekty użyteczności publicznej to remiza strażacka w Ostrołęce, odnowiony budynek poczty w Ostrołęce, piękny budynek banku w Ostrowi, Dom Ludowy w Ciechanowie i Sońsku, stacja pomp w Ciechanowie.

Te wydawałoby się znaczące budowle wyglądają skromnie w porównaniu z siedzibami urzędów poza granicami omawianego obszaru na Mazowszu - południowo - zachodnim Gostyninie, Mińsku, Skierniewicach.

Dwudziestolecie to przede wszystkim rozbudowa bazy oświatowej. W miastach i na wsiach budowano szkoły, adaptowano budynki zaczynając niekiedy od podstaw, wszak w Kongresówce nie istniał obowiązek szkolny. Za przykład niech posłuży Ostrołęka, gdzie wzniesiono dwa nowe budynki szkolne, piękny gmach dla gimnazjum w Ostrowi Maz. i prawie w każdym innym mieście: Przasnyszu, Pułtusku /nadbudowa II piętra/, Łomży /przebudowa domu ludowego na szkołę Mierniczą i Leśną i przebudowa budynku na seminarium Nauczycielskie/.

Powstały szpitale: Maków Maz. Płońsk, Sierpc. Nieliczne miasta o ile posiadały możliwości próbowały wykorzystać walory turystyczne jak np.: Brok

Działalność samorządów hamowała zadłużenie miast: Ciechanów 1931/32 - 23,7%, 1939/40 11,78%, Kwota zadłużenia w Ostrołęce w roku budżetowym 1937/38 stanowiła 489,6% dochodów zwyczajnych osiągniętych w tymże roku budżetowym. Dopływ środków do budżetu hamowała mała ściągalsność podatków.

O poprawę wyglądu miast

Miasta były do siebie podobne pod względem układu urbanistyczno - przestrzennego. Ratusz, nowe budynki użyteczności publicznej, którym nadawano charakter - jak na te tereny - monumentalny, reprezentatywny, klasycystyczny, dwie lub trzy świątynie katolickie, synagoga, kirkut, cmentarz katolicki, niekiedy prawosławny. Brukowane centralne place służyły jako rynek. Miasta charakteryzowały się dużym zróżnicowaniem w warunkach zamieszkania ludności, od domów jednorodzinnych ale bez wytworzonych rezydencji do budynków zawilgoconych, na poddaszu lub w suterenach. Dominowała zabudowa drewniana, pod tym względem miasta północno - wschodniego Mazowsza niekorzystnie wyróżniały się nawet w odniesieniu do pozostałych grodów tej krainy historycznej

Warunki egzystencji

Warunki egzystencji w miastach północno wschodniego Mazowsza właściwie określa jedno słowo - bieda. Miasta kontrastów socjalnych, jednak bez set tysięcy fortun, piramida społeczna o wąskim wierzchołku i rozległej podstawie. Linia podziału na biedę i względny dostatek przecinała zarówno społeczność polską jak i żydowską. Upadek sklepiku czy warsztatu rzemieślniczego oznaczał głód, wszak zarówno pracownicy handlu, jak i rzemieślnicy nie byli objęci zorganizowanym ubezpieczeniem na wypadek bezrobocia.

Miasta północno wschodniego Mazowsza i ziem okolicznych w 1913 roku⁷.

Miasto	Liczba budowli	% murowanych	% krytych słomą
Płock	3000	44,7	0,2
Grodzisk	697	36,7	1,0
Włocławek	6671	36,0	5,5
Łęczyca	1224	29,9	6,8
Kutno	1724	26,8	0,2
Łowicz	2808	23,8	6,3
Rypin	993	23,7	6,1
Siedlce	4572	23,0	12,0
Błonie	926	21,5	12,1
Mszczonów	1080	21,2	17,2
Nieszawa	760	19,4	8,8
Brześć Kujawski	744	18,6	17,3
Słupca	1221	17,4	17,4
Grójec	1199	17,3	3,7
Lipno	1673	17,2	20,6
Sochaczew	916	16,7	1,3
Biała Podlaska	2981	14,0	11,6
Warka	889	13,9	12,5
Kałużyn	1218	13,7	1,7
Skierniewice	2650	13,6	9,6
Rawa	1477	11,9	35,2
Sierpc	1365	11,9	14,0
Łuków	2119	11,5	20,1
Radzymin	1210	11,5	13,3
Sokołów	1827	8,3	27,6
Wyszogród	901	7,9	8,6
Gąbin	1219	6,7	30,9
Międzyrzec	3107	6,6	19,8
Dobrzyń (pow. Lipno)	869	6,4	15,3
Gostynin	1680	6,3	25,1
Zakroczym	799	5,9	6,1
Żelechów	998	5,4	13,6
Mińsk Mazowiecki	1451	4,4	-
Garwolin	1283	4,0	16,4
Nowy Dwór	1391	3,9	-
Węgrów	2180	3,4	33,9
Terespol	710	2,9	-
Janów Podlaski	1365	1,8	44,1

Odrodzenie kulturalne

Można powiedzieć o narodowym entuzjazmie w dziedzinie kultury zarówno w aspekcie tworzenia jaki i odbioru. Szczególną rolę odgrywała inteligencja, jako nośnik wzorców kulturowych, obyczajowych i nowego postrzegania świata, co ważne znajdująca wsparcie w miejscowym ziemiaństwie.

Istniały liczne stowarzyszenia w dziedzinie kultury na czoło których wysunięto się związana z endecją „Lutnia”. Ambicje kulturalne przejawiały straż pożarna a także związki kulturowe, spółdzielnie, które posiadały świetlice, czytelnie czasopism, biblioteki..

Znamionami kwitnącej kultury masowej stały się amatorski ruch teatralny, majówki, zabawy ludowe, potańcówki, spotkania w „Klubach towarzyskich”. Wiele ekspresji zawierały koncerty orkiestr wojskowych i parady wojskowe.

Tworzono również wyspecjalizowane profesjonalne placówki np. w 1929 roku zorganizowano muzeum w Mławie.

Furorę robiły kina chociaż bilety w stosunku do zarobków były drogie, w cenie 0,75 - 1,65 zł. Ogromną popularność zdobywało radio w tym publiczne emitowanie programów radiowych. Organizowano prezentacje przyjezdnych grup teatralnych z Warszawy, Wilna, Poznania, niekiedy jak. np. w oparciu Mławie o stałą umowę z Teatrem Narodowym z Poznania

Poczytnością cieszyła się prasa w Płocku wydawano 100 czasopism / w tym 5 żydowskich/, w Ciechanowie - 11, w Mławie - 18/6, w Płońsku - /6/, w Pułtusku - 7/1, w Łomży - 37, w Ostrow Maz - 5, w Ostrołęce - 1.

Ruch kulturowy posiadał charakter amatorski, nie inwestowano, poza kinami w rozbudowę bazy, co pozostawało w pewnym kontraście z tendencjami krajowymi. W II Rzeczypospolitej istniało ponad 800 domów ludowych i blisko 100 teatrów ludowych

Ciekawym zjawiskiem jest ścieranie się form tradycyjnie rozumianej kultury ludowej z nowymi zjawiskami i formami artystycznymi transmitowanymi poprzez podróże, emigracje, prasę i radio.

Ożywienie kulturalne przeżywała też społeczność żydowska - organizowano biblioteki, zespoły dramatyczne oraz mnóstwo odczytów przekonywującej do swoich racji chasydów, ortodoksów, syjonistów, bundowców czy pomniejszych frakcji religijno społecznych.

Hossa oświatowa

Po zaborach Mazowsze odziedziczyło analfabetyzm zarówno wśród Polaków jak i Żydów/, brak budynków szkolnych, brak nauczycieli szkół. To po-

spolite stwierdzenie jest konieczne, by wskazać na jeden z największych sukcesów społeczności międzywojennej na omawianym terenie. Rozwijało się szkolnictwo polskie i żydowskie w odrębnych szkołach powszechnych i najczęściej wspólnych gimnazjach /w Mławie działało samodzielne żydowskie gimnazjum/. Szkoły stały się lokalnym czynnikiem kulturotwórczym skupiały inteligencję organizowały przedstawienia, spotkania, gazetki. Samodzielnie rozwijało się żydowskie szkolnictwo religijne na różnym szczeblu.

Kształcenie nauczycieli odbywało się na kursach pedagogicznych i seminariach nauczycielskich /Mława, Łomża/.

Bardzo szybko dostrzeżono potrzebę kształcenia zawodowego czego przykładem są szkoła handlowa w Mławie czy szkoła przemysłowa w Ostrołęce.

Podsumowanie

II Rzeczpospolita to czas cywilizowania miast północno - wschodniego Mazowsza, wyrażająca się w elektryfikacji, doprowadzeniu wodociągów, kanalizacji i gazyfikacji. Czas nadrabiania dystansu straconego w XIX wieku, w dziedzinie edukacji i kultury, opieki zdrowotnej.

Miasta północno wschodniego Mazowsza zostały pozostawione same w sobie co jest tym bardziej dziwne, że znajdowały się w strefie nadgranicznej, tylko w okresie plebiscytów powstał plan zagospodarowania terenu. Nadrabiały zaległości urbanizacyjne dzięki działalności inwestycyjnej samorządów, oraz strumieniowi pieniądza zdobytego przez emigrantów. Zwiększył się natomiast dystans między mazowieckimi miastami powiatowymi a miasteczkami i osadami. Boom oświatowy to wynik troski samorządów oraz światłości i altruizmu miejscowej inteligencji, nielicznej ale ambitnej potrafiącej odczytać głos historii.

Życiu społecznemu przewodził Kościół katolicki. Były to miasta wielonarodowościowe a w zasadzie dwunarodowościowe. Koezystencjalny charakter polsko żydowskich zakłócił wielki kryzys gospodarczy i ruchy migracyjne Żydów. Tam, gdzie zamieszkiwały zasiedziały rodziny polskie i żydowskie spory miała charakter incydentalny. Tam, gdzie następował napływ obcych Żydów w tym wypadku tzw. Litwaków dochodziło do burd, podobnie w Goworowie, gdzie na początku września znaleźli się obcy Żydzi.

Mazowsze północno wschodnie wkraczało w dwudziestolecie z ponad półwiekowym opóźnieniem cywilizacyjnym w porównaniu z nieodległymi terenami byłego zaboru pruskiego i Prus Wschodnich, a nawet pozostałymi

terenami na Mazowszu. W okresie międzywojennym rozpoczęło się żmudne nadrabianie zaszyłych zahamowań wynikających z marginalnego traktowania tych ziem przez zaborców. Mimo znaczących sukcesów dystans niewiele się zmniejszył na skutek dynamicznego rozwoju grodów sąsiednich. W miastach na omawianych terenach nie powstał przemysł wielkofabryczny, nie rozwiązano kwestii słabości kapitału polskiego i żydowskiego, nie wyegzekwowano w pełni obowiązku szkolnego, nie znaleziono koncepcji polityki narodowościowo - religijnej. Ale mimo krótkiej przestrzeni czasowej przedzielonej reperkusjami światowego kryzysu gospodarczego, powstały setki zakładów przemysłowych, placówek handlowych, poprawił się wygląd miast powiatowych, które zostały skanalizowane, zelektryfikowane, powstawały nowe budynki użyteczności publicznej i prywatne i to - co ciekawe - w początku lat trzydziestych. Dorobek edukacyjny, kulturowy oraz patriotyczne wychowanie pokolenia kolumbów stały się bazą nadziei w najczarniejszych dniach II wojny światowej oraz okupacji niemieckiej i radzieckiej⁸.

1. Dokładny opis z granicami przebiegającymi rzekami, puszciami, wokół miast. A. Gieysztor, Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza połowa XIII w. W: Mazowsze do 1926 roku, Warszawa 1994, s. 88, przytoczony przez Krzysztof Braun, Oblicze etnograficzne współczesnego województwa mazowieckiego Rocznik Mazowiecki, T.XI, s. 40, Zmiany granic Mazowsza na przestrzeni przeszłości B. Sobol, Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych w dziejach Mazowsza, Ziemia Mazowiecka 1958, nr 4, ss. 7 - 17, mapy; Atlas historyczny Polski, t. VII: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, red W. Pałucki, Warszawa 1973

2. Stanisław Russocki,, Spory o średniowieczne Mazowsze, Rocznik Mazowiecki, T.IV,, s. 217,

3. Gonicz Pograniczny nr 2, 31 stycznia 1920 roku

4. Gonicz Pograniczny nr 7, 18 marca 1920 r

5. Garcarczyk, Przemysł ludowy, jego stan i potrzeby w powiecie ostrołęckim oraz program pracy dla podniesienia tej gałęzi wytwórczości, Warszawa 1928.

6. Miasta polskie w tysiącleciu, Wrocław, Warszawa Kraków, 1967 T.I., s. 297

7. Na podstawie: Józef Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Mazowszu i Podlasiu Nadbużańskim w latach 1918 - 1930, w. Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym*, Warszawa 1998

8. Niniejszy szkic jest wstępem do dalszych badań, których celem jest analiza życia politycznego północno wschodniego Mazowsza w okresie międzywojennym

***- dr hab - Prezes Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika w Ostrołęce**